

SZENT ISTVÁN KIRÁLY HALÁLÁNAK 950. ÉVFORDULÓJÁRA

BOROSY ANDRÁS

A HONVÉDŐ SZENT ISTVÁN

I.

A X. század második felében a magyar törzsszövetség politikai-katonai helyzete egyre romlott, mindinkább veszedelmessé vált.

A korábban sok zsákmányt hozó, sok hadisikert eredményező kalandozó hadjáratok megszűntek. Nem véletlenül. E hadjáratok sikereit a frank birodalom utódállamainak gyengesége, szervezetlensége, valamint a lovasnomád taktika váratlan-sága magyarázza. Németország fokozatos megszilárdulása, hatalmának kiépülése I. (Madarász) Henrik (919—936), majd I. (Nagy) Ottó (936—973) idején alapvetően megváltoztatta a magyar-német erőviszonyokat, a lovasnomád harcéljárás pedig lassanként megismerték, s az ellene alkalmazható ellenintézkedéseket is sikeresen megszervezték: várakat építettek, nehezebb lovasseregeket állítottak ki. Már a 933. évi merseburgi csatavesztés jelezte a fordulatot, a 955-ös augsburgi vereség pedig olyan egyértelmű és súlyos volt, hogy a nyugat felé irányuló kalandozó hadjáratok egyszer s mindenkorra megszűntek.¹

Az egyelőre gyengébbnek tűnő Bizánc elleni hadjáratok még folytatódtak. Az erőviszonyok megváltozását VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (945—959) bizánci császár azonnal észlelte, s miután 957-ben követet küldött a magyarokat legyőző német királyhoz, beszüntette az adófizetést a magyar törzsszövetségnek. 958 áprilisában a Balkán félszigetre behatoló magyar csapatok Bizánc városáig is eljutnak, de hiába követelik a megszokott adót, azt nem kapják meg. Hiába győzi le Botond vezér párviadalban görög ellenfelét — ez sem sokat ér. A hazafelé tartó magyar seregre a bizánci haderő vereséget mér.

Ennek ellenére 961-ben és 962-ben is betörnek magyar „seregek” a bizánci birodalom területére. Nem valami nagy a létszámuk. 963 táján egy 300 főnyi magyar csapat fog el Thesszaloniké közelében 500 görögöt. Ezután egy 200 főnyi csapat Macedónia területére hatol be. Negyvenen közülük a bizánci hadsereg fogságába esnek, s később a császári testőrség tagjai lesznek. A kalandozó magyarok miatt nem tud 968-ban Liutprand cremonai püspök I. Ottó német-római császár követe Bizánctól hazatérni.

¹ A jegyzetekben használt rövidítések feloldását l. a Mellékletben! A magyar kalandozó hadjáratokról: *Rudolf Lüttich*: Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert. Berlin, 1910. — *Deér József*: A magyar törzsszövetség és patri-monialis királyság külpolitikája. Kaposvár, 1928. — *Gina Fasoli*: Le incursions ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945. — *Üö.*: Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au X-e siècle. *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 1959. — *Thomas von Bogyay*: Lechfeld, München, 1955. — *Szabócs de Vajay*: Der Eintritt des ungarischen Stammes-bundes in die europäische Geschichte 862—933. Mainz, 1968. — *K. Leyser*: The Battle at the Lech, 955. A Study in Tenth Century Warfare. *History*, 1965. 1—25. o. — *Györffy György*: (in:) Magyarország története, I. k., Budapest, 1984. 651—716. o. — *Üö.*: Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn. *Acta Hist. Hung.* 31. (1985) 3—4. 231—270. o. — *Kristó Gyula*: Magyar kalandozások — kalandozó magyarok. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. k. (Szerk.: *Makk Ferenc*) Budapest, 1981. 37—53. o. — *Üö.*: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 21—45., 181—182. o.

970-ben a déli irányba vezetett magyar kalandozó hadjáratoknak is vége szakad. Szvjatoszlav Igorjevics kijevi fejedelem hadjáratot vezet Bizánc ellen, s ebben a hadjáratban magyar, bolgár és besenyő szövetségesei is részt vesznek. A szövetséges sereget a bizánciak Arkadiopolisz mellett megverik. Ezzel végérvényesen megszűntek a magyar kalandozó hadjáratok.

A német királyság, illetőleg (962-től) német-római császárság feltehetőleg nem érzett magában elegendő erőt, hogy egy Nagy Károly avar hadjárataihoz hasonló megsemmisítő akciót kezdjen a magyar törzsszövetség ellen, s terjeszkedésének fő iránya sem a Kárpát-medence irányába mutatott. Az erőviszonyok változását mutatja azonban, hogy II. (Civakodó) Henrik bajor herceg (955—976) még 970 előtt megszerzei országa keleti határán az osztrák és a karantán örgrófságot, a magyarok pedig kiürítik a Mura völgyét.

A magyar törzsszövetséget 972. április 7-e óta már a két császárság szövetsége fenyegeti. Ottó német trónörökös feleségül veszi Theophanu bizánci hercegnőt.

Ugyanebben az évben meghal Taksony fejedelem, s utóda, Géza uralkodása idején (972—997) a magyar történelem sorsdöntő fordulata veszi kezdetét. Géza fejedelem nyilvánvalóan felismerte, hogy az adott helyzetben a magyar törzsszövetséget a megsemmisülés fenyegeti. Meg kellett erősítenie a fejedelmi hatalmat, le kellett törnie a fejedelmi hatalomtól egyre függetlenebbé váló törzsi-nemzetségi erőket. Ez — tudnia kellett — nem valósulhat meg vérontás, belső háborúk nélkül. E tervbe vett beháborúhoz pedig külső békére volt szüksége — elsősorban legerősebb szomszédjával: Németországgal. Ennek jele és kezdete: 973 húsvétján (március 23.) I. Ottó császár Quedlinburgban tartózkodik. Udvarában a szomszédos országok fejedelmei kívül Géza fejedelem 12 tagú követsége is megjelenik. Ezzel megkezdődik a kereszténység terjeszkedése Magyarországon. Maga Géza s vele 500 előkelő magyar felveszi a keresztiséget.

Magyar-német viszonylatban ezután sem lehet teljes békéről beszélni. A kisebb háborúskodások a német erőfölény további növekedését jelzik. 983-ban Géza elfoglalja Melk várát, de I. (Babenberg) Liutpold (Lipót) (976—994) osztrák örgróf már 985-ben visszafoglalja. 991-ben, mikor II. Henrik bajor herceg serege benyomul a bécsi medencébe, a magyarok kivonják erőiket a Lajtán túl első területekről és 998-ban a korábbi gyepüelve már a német birodalom területének része.

Géza aligha fordíthatott nagyobb erőket külső vállalkozásokra — a belső átszervezés, magyarán a beháború minden erejét igénybe vette. Sikerét, mely semmi esetre sem lehetett könnyű, az tette lehetővé, hogy a kalandozó hadjáratok során az e hadjáratokban részt vevő törzsek harcias vezetőrétege megritkult, a fejedelem törzse viszont nem vett részt a kalandozásokban, így ereje épen maradt. Már a honfoglalás idején a fejedelmi törzs kezére kerültek az itt talált — részben földvárakba húzódtak — népelemek s a gazdátlan földterületek. Az „átszervezés” során a fejedelem nem zárta el más törzsek-nemzetségek előkelői előtt az emelkedés útját; ha mellé álltak, vagyonukat gyarapíthatták, a legmagasabb tisztségeket is elérhették. Az elszegényedő kisebb vagyonú harcosok a fejedelem szolgálatába állva biztosíthatták harcos életformájuk fenntartását, s menekülhettek meg a kevésbé becsült, alacsonyabb társadalmi helyzetet jelentő termelő munkától.

Az átalakulást — a fejedelem újonnan szervezett hadereje mellett — megkönnyítette a külföldről bejövő, főként német feudális urak és kíséretük fegyveres ereje, mely a lovasnomád harcéljárásnál hatékonyabbnak bizonyult nehéz lovas harcéljárás képviselő, továbbá a keresztény vallás elterjedése, melynek társadalomformáló szerepét nehéz lenne túlbecsülni.²

² Géza fejedelemről és tevékenységéről: *Hóman Bálint*: Szent István. Budapest, 1938. 91—114. o. — *Bónis György*: István király. Budapest, 1956. 23—28. o. — *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977. 67—109. o. — *Bakay Kornél*: A magyar államalapítás. Budapest, 1978. 35—58. o.

Az átszervezés és országgyesítés kemény és véres munkája nem fejeződött be Géza életében, ki haláláig nem volt képes leszámolni minden önálló hatalommal rendelkező törzs- és nemzetséggfővel. A fejedelmi hatalmat 997-ben öröklő Istvánnak még ez évben élethalálharcot kellett vívnia Zerind fia Koppánnyal. Koppány nem volt idegen törzsfő. A jelek szerint a fejedelmi törzs legidősebb tagja volt Géza halála után, és a későbbi latin nyelvű jogi meghatározás szerint a „senioratus”, a legidősebb férfi rokon jogán követelte magának a hatalmat, a fejedelmi címet, s ezzel együtt a fejedelem özvegye, Sarolt kezét a levirátus jogszokása alapján. Géza fejedelem hatalma nem terjedt ki a Dunántúl déli részeire. E területen, mely a későbbi Somogy vármegyénél jóval nagyobb kiterjedésű volt, Koppány volt az úr s e területet Györffy György „somogyi ducatus”-nak nevezi. Nem lehetetlen, hogy Koppány meg volt keresztelve, de céljain, magatartásán ez nem volt látható. Koppány körül feltehetőleg nemcsak a „somogyi ducatus” népei csoportosulhattak, hanem a Dunántúlon, főként a későbbi Zala megye területén lakó más elemek is, kik ellene voltak a kereszténység terjesztésének, ami a dolgok természetete szerint nem ment erőszak nélkül; a pogányság visszaszorításának, a nyugatbarát, elsősorban németbarát orientációnak. Hogy Koppány seregét végül is kik alkották, nem tudjuk.

Valamivel többet tudunk István fejedelem seregéről. A főhatalom megszerzésére, Sarolt fejedelemné kezére és nyilvánvalóan István életére törő Koppány a Balatont megkerülve először Veszprém várát vette ostrom alá.

István már Géza halálakor egybehívta híveit Esztergomba, s miután híret vette Koppány támadásának, fegyveres erejét összevonva ő maga is oda vonult. Itt, az esztergomi várban (és nem a Garam folyóban, mint a későbbi krónikások a „Gran” szóból torzítva írták) öveztek fel karddal a fiatal Istvánt. E szertartás feltehetőleg a fejedelemavatás része volt. (Aligha a fenőttté avatásé, mert István ekkor már nős volt, még kevésbé a lovaggá avatásé, mert a lovaggá avatás szertartása jóval később alakult ki.)

István hadseregének vezetői közül négy személyt ismerünk: Hontot és Pázmányt (Paznan) a „fejedelmi sereg” vezetőit, a Wasserburgból jött Vecelint, kit a krónika az egész sereg vezérének mond, és Orcit. Az első háromról a források kifejezetten megmondják, hogy németek, a negyedik is német nevű. Kétségtelen, hogy a német elem, mely a korszerű harceljárást képviselte, igen fontos, sőt döntő jelentőségű volt István seregében. Mégis túlzásnak kell tartanunk annak a forrásnak az állítását, mely „németek” és „magyarok” között csataként említi az István és Koppány között lezajlott döntő csatát, mely István győzelmével és Koppány halálával végződött. A krónikás szerint Koppányt a fejedelmi sereg vezére Vecelin személyesen ölte meg. Holttestét négy felé vágták, majd a négy részt kitűzték Székesfehérvár, Veszprém, Győr és Gyulafehérvár kapujára *elrettetés*, újabb nézet szerint *megnyugtatás* céljából.

Nem kétséges, hogy István győzelmében döntő szerepe volt a német nehéz lovaságnak. Ez volt István seregében az a korszerű seregrész, amilyennel Koppány kétségkívül nem rendelkezett. A felsorolt német urak és nehéz lovas kíséretük létszáma azonban nem lehetett valami nagy, legjobb esetben pár száz főnyi. Természetesen a nehéz lovaságból néhány száz fő is nagy erőt jelentett. (II. István 700 „frank” zsoldos lovasával hadjáratokat vezetett, a középkori Európa nem egy csatájában is néhány száz lovas vett csak részt — így a kereszties háborúk legtöbb ütközetében is.) Mégsem valószínű, hogy István serege kizárólag német nehéz lovasokból állt volna. A fejedelmi törzs harcosainak többsége minden bizonnyal István mellett volt, de seregében más törzsek harcosai is ott lehettek. Teljesen kizártnak kell tartanunk, hogy István mellett magyarok *ne* fogtak volna fegyvert, bár az könnyen lehetséges, hogy a *döntő* csapást a német nehéz lovaság mérte Koppány seregére.

Györffy György a Somogy megyét körülvevő törzsi helynevekből kiindulva igye-

kezett megállapítani, hogy milyen magyar és kabar elemek harcoltak István seregében. Eszerint a magyar Kér és Keszi törzsből, valamint a segédnépi Kozár, Örs, Berény, Káloz, Ladány, Ság, Székely, Besenyő, Tolmács törzsekből származó harcosok települései vették körül Koppány territóriumát, s e harcosok vettek részt a Koppány elleni csatában is. Annyit mindenesetre biztosnak kell tartanunk, hogy István a vendégek nehéz lovasságán kívül minden rendelkezésére álló hazai erőt is igénybe vett élete első, hatalmát, sőt életben maradását eldöntő csatájában.³

Koppány leverése és megölése után István még nem volt az egész ország ura. Hatéves szünet után, miközben II. Szilveszter pápától (999—1003) koronát kapott, s így Magyarország első királya lett, István új „országgyesítő” hadjáratra határozta el magát. Nagybátyja, Gyula ellen indult, ki a Maros és a Kis-Küküllő mentén volt a hatalom birtokosa. Györffy szerint 997 előtt Erdély nem volt a gyulák territóriuma, hanem István újítása volt, hogy egész Erdélyt nagybátyjára bízta. A X. század derekán Váczy Péter szerint a gyulák territóriuma a Maros mindkét oldalán terült el a Tisza és az Erdélyi Középhegység között, a XI. század elején már Erdélyben. Akár „törzsi hadnagynak” gondoljuk Gyulát, akár „dux”-nak, sőt „rex”-nek, hatalma nem volt összeegyeztethető István céljaival, országgyesítő törekvéseivel, nem ismerte el Gyula territóriumának önállóságát, s azokon a regáléjogok gyakorlását. Koppány mozgalma, ha ő maga esetleg részesült is a kereszténység szentségében, kifejezetten „pogány” jellegűnek mondható. István anyai nagybátyja esetében más volt a helyzet. A gyulák közeledtek a bizánci egyházhoz, s maga Gyula már keresztény volt. De keleti keresztény, ami feltehetőleg még fokozta István ellenérzését, ki maga vezette seregét 1003-ban nagybátyja ellen. A királyi sereg valószínűleg a Maros völgyében nyomult be Erdélybe, de elképzelhető, hogy a Meszes szoroson keresztül is behatolt egy másik sereg. A királyi sereg (seregek) összetételét nem ismerjük. Gyula nem várta be a számára nyilvánvalóan kevés sikerrel kecsegtető összecsapást, hanem megadta magát, s ennek következtében rendkívül enyhe bánásmódban részesült. Téves a krónikának az az állítása, hogy István nagybátyját holtig börtönben tartotta. Gyula, kit lengyel krónikások „Prokuj” néven is neveznek, a királyi udvarba került, talán részt vett az Ajtony elleni hadjáratban, majd az Istvánnal ellenséges Vitéz (Chrobry) Boleszláv (992—1025) lengyel nagyfejedelemhez szökött, aki az egyik határvár (talán a magyar királyságtól átmenetileg elfoglalt Trencsén vára) parancsnokságával bízta meg. István — valóban rendkívüli nagylelkűséggel, amit Thietmar német krónikás nem győz csodálni — a szökevény Gyula után küldte feleségét, mégpedig úgy, hogy semmilyen váltságdíjat sem követelt érte. Gyuláról a továbbiakban nem hallunk. István nagybátyja „egész tágas és igen gazdag országát a magyar monarchiához csatolta”, s ezen, a királyság központjától távol eső terület kormányzását „Erdélyi” Zoltánra bízta, ki talán az első erdélyi vajdának tekinthető. Fő feladata a keresztény hit terjesztése s a királyi sóbányákból származó só szállításának biztosítása volt.⁴

Szent István harmadik „országgyesítő” hadjárata, melyet Ajtony ellen vívott, a történetírást nehéz feladat elé állította. Keveset tudunk Ajtony személyéről, sőt „országa” néperől is, s az sem bizonyos, hogy melyik évben zajlott le István

3 A Koppány elleni csatáról I.: SRH I. 189., 312—314., 296—297. o.; II. 395. o. — PR I. 589. o. — Pauler Gy.: MNT Árp. Budapest, 1899. 26—27. o. — Marczali Henrik: MNT I. 234—236. o. — Balogh Albin: Egy két szó a Koppány lázadásról. *Katolikus Szemle*. 27 (1913) 844—850. o. — Ferdinandy Mihály: A lázadó Koppány mítosza. *Magyar Szemle*, 32 (1938) 244—253. o. — Györffy György: Koppány lázadása. In: Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1970. 5—30. o. — *Uő.*: i. m. (1977) 110—121. o. — *Kristó Gyula*: i. m. (1986) 49—50. o. — Koppány testrészeinek szétküldéséről a hagyományos „elrettentő” céllal szemben, a „megnyugtató” célját vallja: *Kristó Gy.*: Koppány felnygelése. Sz. 1982. 959—968. o.

4 A Gyula elleni hadjáratról: *Gombos* 141. o., *Gombos* 92., 2203—04. o. — SRH I. 41., 61., 68—69., 172., 291., 316. o.; II. 492. o. — *Váczy Péter*: Gyula és Ajtony. In: Szentpétery Eml. 475—506. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 163—171. o. — *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 51—52. o.

Ajtony ellen indított hadjárata. Történetíróink álláspontja e kérdésben igen sokféle. A krónikákban szereplő Gyula, Ajtony és Keán személyéről, illetőleg e személyek létéről is megoszlanak a vélemények. Pauler Gyula szerint Ajtony és a bolgár Keán ugyanaz a személy, de olyan nézet is felmerült, hogy Gyula talán nem is létezett, hanem Ajtony volt az utolsó gyula (Pauler az Ajtony elleni háborút 1019 utánra teszi). Hóman Bálint azt állítja, hogy Ajtony a gyulák érdekköréhez és valószínűleg rokonságához tartozott. A tiszántúli törzsek hadnagyai nem ismerték el Istvánt uruknak, sa Bizánccal utolsó harcait vívó Sámuel bolgár fejedelem segítségével igyekeztek függetlenségüket megvédeni. Az Ajtony ellen indított sereg élére István unokafivérét, Csanádot állította, s ugyanekkor szövetségre lépett II. Bazileiosz bizánci császárral (976—1025). Csanád hadai Szeged mellett keltek át a Tiszán és Szőreg, Oroszlámos, Nagyósz vidékén vívtak csatát Ajtony marosvári hadnagy seregével. Csanád győzött, Ajtony a csatában elesett. Hóman úgy véli, hogy az Ajtony ellen vívott csata *után*, vagy azzal *egyidejűleg* nyomultak be István csapatai Erdélybe és számolták fel a gyula hatalmát. Váczy Péter szerint kétségtelen, hogy Gyula, Ajtony és Keán három különböző személy. Ajtony territórium a Köröstől az Al-Dunáig terjedt, Erdélyre nem terjedt ki. Ajtony a két részre szakadt, gyula méltóságot viselő család tagja, s a törzs azon részének feje, mely nem nyomult be Erdélybe, hanem régi szállásán maradt, míg a család uralkodó ága Erdélybe ment. Marosvár, Ajtony udvara, görög keresztény volt. A Prokujnak is nevezett Gyula még az Ajtony elleni királyi hadjárat előtt behódolt és valószínűleg maga is részt vett az Ajtony elleni harcokban. Mivel Gyula legkésőbb 1004-ben már Vitéz Boleszláv lengyel király környezetében van, s a hozzá átszökött magyar vezérre Boleszláv egy határvár őrizetét bizza, Ajtonynak már 1003-ban, Gyula után közvetlenül buknia kellett. Ajtony magyar alattvalók felett uralkodik, Keán idegen népek idegen fejedelme; Váczy szerint Sámuel bolgár czárral (997—1004) azonos. Vele szemben István király 1001 és 1005 között volt a bizánci császár szövetségese. 1004-ben vitézei már bolgár területen harcolnak, ezután rögtön északra kellett vonulniuk, hogy a lengyelek ellen hadakozzanak.

Bónis György szerint Gyula törzsének egyik része régi szálláshelyén maradt és István király idején egy Ajtony nevű hatalmas nemzetségfő kormányozta. Ennek hatalma talán Dél-Erdélyre is kiterjedt. Ajtony pogány volt, hét feleségéről szól a krónika, de politikai számításból felvette a kereszténységet és Sámuel bolgár czárral lépett szövetségre. Görög szerzeteseket telepített Marosvárra. Ajtony bukása Bónis szerint összefügg Bulgária Bizánc által történt leigázásával. Két évtizedig tartottak a bolgár állam megsemmisítésével végződő harcok. Gyula leverése még 1002-ben történt, Ajtonyé a következő évben, 1003-ban.

Kulcsár Péter úgy gondolja, hogy Ajtony magyar, vagy germán, de semmi esetre sem szláv származású, Istvánnal egyenrangú, sőt katonailag erősebb feudális uralkodó, bár szövetségesei a bukott törzsi-nemzetségi rend hívei. Leverése 1003-ban vagy 1004-ben történt. Kristó Gyula szerint viszont Ajtony nem feudális uralkodó, hanem lázadó vezér, a régi pásztorkodó törzsfők egyike. Leverése nem sokkal 1030 előtt történhetett, mert 1030-ban alapították a csanádi püspökséget. István seregének vezére, Csanád, előbb Ajtony közvetlen munkatársa volt, s az udvari intrikák következtében átszökött Istvánhoz. A források szerint Csanád serege először megfutott Ajtony előtt, s a Tiszáig vonult vissza. Ezt Kristó az ősi magyar taktika alkalmazásának véli. Lehetségesnek tart olyan eseménysort is, hogy nem Csanád volt a királyi sereg vezére, hanem Marosvárott maradván ő ölte meg orvul Ajtonyt, s levágott fejével Istvánhoz szökött, minek következtében Ajtony seregében zavar támadt. Ez utóbbi nézetet Szegfű László határozottan vallja. Szerinte Ajtony nagy hadserege kíséretén kívül szabad pásztorkodó, a törzsi-nemzetségi rend híveiből állt. István seregének vezére nem a Marosvárott tartózkodó s ott

Ajtonyt orvul megölő Csanád volt, hanem a 16—17 éves Imre herceg, aki talán az 1030-as, II. Konrád ellen vívott háborúban is a magyar haderő vezére volt. Az Ajtony elleni háború időpontját Szeffű is 1028-ra teszi.

Győrffy György leírása szerint Ajtony territóriumra úgy jöhetett létre, hogy István király bízta rá e terület kormányzását, kötelezve őt a só- és vámjövendelmek — bizonyára egy rész levonása után — történő beszállítására. Nem tudjuk, hogy Ajtony helyi magyar, vagy kabar törzs- vagy nemzetségtől leszármazottja-e, vagy Géza fejedelem az ország más részéről helyezte oda. Gyula leverése megfosztotta Ajtonyt a fejedelmi sóból addig élvezett részesedéstől, s ebbe nem akart belenyugodni. Legkésőbb 1002-től kapcsolatban volt a Vidint elfoglaló bizánci császárral. Felvette a bizánci kereszténységet. Néhány év alatt kíséretét és fekete magyarokból álló seregét kellőképpen felfegyverezte, s eljutott oda, hogy „István királynak nem adta meg a kellő tiszteletet” bízva vitézei és nemesei sokaságában. Győrffy valószínűnek tartja, hogy István király Ajtony elleni hadjáratára 1008-ban került sor.

A nagyobbik Gellért legenda leírása szerint az Ajtony elleni hadjáratban alvezérként a korábban legyőzött Gyula is részt vett és csak az Ajtony elleni hadjárat, a Csanád vezérrel való vetélkedés után hagyta el a magyar udvart, s ment Lengyelországba. Csanád Ajtonytól szökött át Istvánhoz, s annak udvarában keresztelkedett meg. A legenda leírása az Ajtony elleni csatáról sok legendás, nehezen hihető elemet tartalmaz. Valószínű, hogy a győzelem után Csanád megkapta Istvántól Ajtony egész territóriumát, Marosvár ispánsággal. A tartományi berendezés felszámolása után Csanád uralma a vármegyére korlátozódott s ezzel egy időben nyerte el a nádori tisztséget. István, aki már Gyulával szemben is igen nagylelkűnek mutatkozott, Ajtony családját nem irtatta ki. Leszármazottjai a XIV. században is Maros menti birtokosok.

Az eddig említett dátumokat (1003, 1004, 1008, 1019 után, 1028) kiegészíti Bakay Kornél. Szerinte Ajtonyt nevezhetjük fejedelemnek is, mert van állandó székhelye, kögyházzal, önállóan tárgyal külföldi uralkodókkal. Nem tartja valószínűnek, hogy a Gyulát leverő István rögtön újra hadba vonult volna a Gyulánál sokkal erősebb Ajtony ellen. Ő 1018 tájára teszi az Ajtony elleni hadjáratot, mikor István király szövetségese lett a bolgárok ellen harcoló bizánci császárnak, s befejezte a lengyelek elleni háborút. Bakay szerint külföldi erők is részt vettek az Ajtony elleni háborúban, s ezt viszonzta István, mikor csapatokat küldött Ohrida ostromához. Gellért 1018 körül érkezett Magyarországra s ekkor Ajtony uralma még sértetlen volt.

E sokféle nézetet a források szűkszávúsága és hiányos volta teszi lehetővé. A lényeges az, hogy István leverte a jelentős territóriummal és hadsereggel bíró, bizánci keresztény hitű, minden bizonnyal magyar Ajtonyt, s ezzel egyesítette az országot. Ami a dátumokat illeti, nézetünk szerint az 1008-as a legvalószínűbb. A közvetlenül a Gyula elleni hadjárat utáni, vagy éppen az azt megelőző időpontot nagyon korainak tartjuk. Az erős Ajtony legyőzése — úgy véljük — nagyobb felkészülést igényelt. S nem tartjuk valószínűnek, hogy István külföldi katonai akciókra vállalkozott volna az ország egyesítésének befejezése előtt.⁵

Mivel Szent István erejét igen nagy részben lekötötte országszervező munkája s ezen belül az erőszakos országegyesítés, külső ellenséggel viszonylag keveset hadakozott. Vagy kifejezetten védekező háborúkat vív, vagy mint szövetséges vesz részt olyan külső háborúban, melyek az országot veszélyeztető szomszédok ellen irányulnak.

⁵ Az Ajtony elleni hadjáratról: SRH I., 50., 89—90. o.; II. 487—492., 505. és 381. o. — *Pauler Gy.*: i. m. I. k. 43—44. o. — *Hóman B.*: i. m. 116—117. o. — *Váczy P.*: i. m. — *Bónis Gy.*: i. m. 43—45. o. — *Kulcsár P.*: A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. Acta Hist. Szeged, 1958. — *Kristó Gy.*: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. Acta Hist. Szeged, 1965. — *Uő.*: i. m. (1986) 52—54. o. — *Szeffű László*: Az Ajtony monda. Acta Hist. Szeged, 1972. — *Győrffy Gy.*: i. m. (1977) 163—176. o. — *Bakay K.*: i. m. 51—56. o.

A szövetségesként vívott háborúkra jellemző, hogy ezekben Szent István Magyarországáéppen azon hatalmak szövetségese, melyek összefogásától a magyar törzsszövetségnek 970 táján félnie kellett. Ezek az akkori Európa két „nagy hatalma,” a két császárság: Bizánc és Németország.

Magyarország a bizánci — bolgár háborúk során volt Bizánc szövetségese. Történezeink egy része a bolgárok elleni háborút kapcsolatba hozza az Ajtony elleni hadjáratral és Sámuel bolgár cárt Ajtony szövetségésének véli. Nem biztos azonban, hogy István király bolgár hadjárata mikor volt (mint ahogyan az sem, hogy mikor volt az Ajtony elleni hadjárat), s az sem bizonyos, hogy a háború idején Sámuel volt a bolgár uralkodó. Tény, hogy Géza fejedelem egyik leányát Sámuel cár fia, Gábor Radomir vette nőül, de később elűzte. Akik — mint Hóman Bálint és Bónis György — az Ajtony elleni hadjáratral hozzák kapcsolatba a bolgár hadjáratot, azt a XI. század első évtizedére teszik. Valószínűbb azonban, hogy a II. Bazileiosz bizánci császár kérésére 1018-táján történt. Feltehető, hogy a magyar sereg a Nándorfehérvár—Nis hadi úton vonult be Macedóniába. Nem tudjuk hol találkozott a bizánciakkal. Ez időben nem Sámuel, hanem Vladisláv János volt a bolgár uralkodó, ki fivére, Gábor Radomir megölése útján jutott a trónra, mely — jog szerint — a Magyarországra menekült Delján Pétert illette. A hadjárat során a magyar sereg részt vett egy ma már nem azonosítható város ostromában, s onnét sok ereklyét hozott haza. Imre herceg bizánci hercegnőt vett nőül. A háborúban szerzett zsákmányból István megadományozta a székesfehérvári prépostságot.⁶

István király mint sógora, II. Henrik (1002—1024) német király (1014-től német-római császár) szövetségese keveredett bele a Vitéz Boleszláv lengyel nagyfejedelem elleni háborúba.

A magyar-lengyel viszony nem volt barátságos, mert 986—987 táján Boleszláv elűzte magyar feleségét annak csecsemő fiával, Veszprémmel együtt. 1003 és 1018 között (megszakításokkal) háború zajlott Vitéz Boleszláv és István király sógora és szövetségese II. Henrik között. E háború a mai Szilézia, Szászország, Csehország és Morvaország birtoklásáért folyt. E terület lakossága nem volt lengyel, s a két hódító közül gyakran inkább választotta a „római” birodalmat, mint a lengyeleket. Közülük a morvák voltak azok, akik cseh, bajor és magyar uralom alatt élván a lengyeleket támogatták.

A német-lengyel háború első szakasza 1002 és 1005 között zajlott. Ennek során Vitéz Boleszláv elfoglalta Prágát, s a cseh hercegi trónt is elfoglalta, de végül II. Henrik rákényszerítette őt hódításai feladására. A háború e szakaszában Magyarország a jelek szerint nem vett részt. II. Henrik fellázadt öccse, Bruno herceg, Vitéz Boleszláv prágai udvarába menekült, majd innét 1004-ben a magyar udvarba távozott és Gizella meg István közbenjárására Henriktől bocsánatot nyert. Ez arra vall, hogy a lengyel és a magyar uralkodó között ekkor nem volt hadiállapot.

II. Henrik 1007-ben újra hadat indított Boleszláv ellen, de vereséget szenvedett tőle. Az Elbán túli területek lengyel kézre kerültek. Lehetséges, hogy Henrik ugyan-ezen év végén azért küldte öccsét Bruno püspököt Istvánhoz, hogy bevonja őt a lengyelek elleni háborúba, de tény, hogy Magyarország még 1009-ben sem vett részt a háborúban. A háború e második szakasza 1013-ban ért véget, amikor Vitéz Boleszláv — félve, hogy a németek és Vlagyimir kijevi nagyfejedelem szövetségével kell szembeszállnia — békét kért Henriktől.

A háború harmadik szakasza 1015-től 1018-ig tartott. A hadszíntér ekkor Morva-

⁶ A bolgár hadjáratról: SRH I. 172., 315—316. o. — *Gombos* 969—970. o. — *Moravcsik Gyula*: A magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934. — *Hóman B.*: i. m. 265. o. — *Bónis Gy.*: i. m. 45—46. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 282—289. o.

ország volt. A lengyel–morva seregek Ausztriát pusztították. Lengyel kézre kerültek a Morva völgyében fekvő magyar határvárok: Sasvár, Sárvár, Borona. A háború e harmadik szakaszának előzménye lehetett e várak elfoglalása.

Henrik 1013–14-ben vonult Rómába császárrá koronázása céljából, s ez időben foglalhatta el Boleszláv az említett magyar határvárait és talán Trencsént is. Boleszláv a hozzá szökött Prokuj-Gyulát — mint láttuk — az egyik határvár őrzésével bízta meg, de hogy ez melyik vár volt, nem tudjuk. Innét indíthatta meg Boleszláv a hadjáratot a Morva mentén fekvő magyar várak ellen, s a várakból kiindulva szállta meg a Dunáig terjedő vidéket. E várakat István Henrik osztrák őrnagy 1017-i ellentámadásával egyidőben foglalta vissza.

Ez tűnik ki az egykorú adatokból. A későbbi lengyel krónikák e háborút hatalmas mértékben felnagyították, és Esztergomig, Egerig s a Tiszáig terjedő lengyel hódításról írtak, ami azonban nem igazolható. E kor okleveles adatai egyértelműen igazolják, hogy az Esztergom–Eger vonalról északra fekvő terület a magyar király uralma alatt állt. 1018-ban megszületett a béke Henrik és a lengyelek között, s ez a magyar–lengyel ellenségeskedésnek is véget vetett, annyira, hogy Vitéz Boleszlávot kijevi hadjárata alkalmából 500 magyar lovas is kísérette. A magyar–kijevi viszony azonban István egész uralkodása alatt békés volt, a két ország között háborúra nem került sor.⁷

Kifejezetten védekező háború volt az Erdélybe betörő besenyők elleni. Erről csak a két István legenda tudósít, s évét nem ismerjük. Lehetséges, hogy összefügg a magyar–lengyel háborúval és Vitéz Boleszláv veje, Szvjatopolk bérelte fel őket. A besenyők Gyulafehérvárig hatoltak, előlük a lakosság a városokba menekült. A királyi sereg összecsapott a támadókkal és vereséget mért rájuk.⁸

István király legnagyobb, legfontosabb, legveszedelmesebb, legerősebb ellenfél ellen vívott háborúja az országra törő II. Konrád császár ellen vívott, valóban a szó klasszikus értelmében *honnvédő* háború volt. II. (Szent) Henrik 1024-ben bekövetkezett halála új korszakot nyitott Németország történetében s egyúttal a magyar–német viszonyban. Henrikkel kihalt az I. (Madarász) Henrikkel trónra lépett szász uralkodóház, utóda a száli-frank házból származó II. Konrád (1024–1039) lett. Henrik sikeres, erélyes, de mérsékelt, nem különösen agresszív és hódításokra vágyó uralkodó volt, azonkívül Szent Istvánhoz sógori kapcsolat fűzte. Nem meglepő, hogy uralkodása idején a magyar–német viszony kifejezetten barátságos volt, s a lengyelek ellen szövetségesekként harcoltak. Konrád egészen más egyéniség volt, mint Henrik. A régebbi német történetírás az egyik legsikeresebb középkori német-római császárként értékeli. Erőteljes, tehetséges, hódítani vágyó egyéniség, kinek politikája távol esett III. Ottó (983–1002) univerzalisztikus, némileg irreális elképzeléseitől, vagy II. Henrik okos mérsékletétől. Ő ki akarta használni az akkori Európa legnagyobb hatalmának erőfölényét és egyértelműen hódítani akart. Az egyház, a kereszténység ügyei is kevésbé érdekelték, mint elődeit. Igazi „erőpolitikus” volt. Bizonyára túlzók Pauler Gyula eléggé nyers szavai: szerinte Konrád „igazi német volt, még pedig a közönségesebb és brutálisabb fajtából.” Abban azonban igazat kell adnunk a II. Konrád elleni háborút legalaposabban feldolgozó Gombos Ferenc Albinnak, hogy a háború okainak vizsgálata másodrendű jelentőségű: a fő ok az volt, hogy Konrád hódítani akart. A háború előzményeiről, annak közvetlen

7 A magyar–lengyel háborúról: *Gombos*: 198., 470., 476., 488., 667., 1074., 2286. o. — SRH II. 357–360. o. — Reg. Arp. 2123. — *Pauler Gy.*: i. m. 69–70. o. — *Hóman B.*: i. m. 264–266. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 276–284. o. — *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 55. o.

8 A besenyő betörésről: SRH II. 389., 397., 423. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 284. o. — *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 55–56. o.

okairól a különböző történészek a legkülönbözőbb nézeteket alakítottak ki. Ilyenek: István király csatlakozott volna a XIX. János (1024—1032) pápa vezette, Konrád ellen irányuló szövetséghez. István a II. Henrik halálával megüritt bajor hercegséget felesége jogán Imre fiának akarta volna megszerezni, Konrád pedig saját fiának, Henriknek juttatta azt. István király II. Henrik halála után annak fiúvéré, Brunó püspök örökösödését pártfogolta volna Konrád ellenében. Konrád ellenezte volna a magyarok terjeszkedését a lengyelek rovására. Fontosabb, konkrétabb ellentétnek tűnik a Velence miatt támadt nézeteltérés. Konrád fellépése elősegítette Szent István nővére férjének, Orseolo Otto dogének (1008—1025) a bukását, s hogy milyen közel álltak egymáshoz, azt — Harry Bresslau helyes meglátása szerint — az a körülmény is mutatja, hogy István utódjául — más törvényes örökösök mellőzésével — Ottó fiát, Pétert jelölte ki. Konrád bizánci hercegnőt szeretett volna „szerezni” Henrik fia feleségéül: így újra felbukkant a 970 táján oly veszélyesnek tűnő magyarellenes német–bizánci szövetség réme. Hogy ez a kapcsolat a magyar királyságra veszélyeket rejtett magában, azt a németek is érezhették, ezzel magyarázható a leánykérés céljából Bizáncba utazó követ, Werner strassburgi püspök zarándoknak való álcázása. Hogy István is veszedelmet látott az esetleg létrejövő német–bizánci kapcsolatban, az is mutatja, hogy az 1027-ben VIII. Konstantin (1025—1028) császárhoz utazó követet — szokásaival ellentétben — nem engedte át az országon. Werner püspök nagy kerülővel ért Bizáncba, s ott is halt meg. A házasságból nem lett semmi.

Ez már kétségkívül sérelmes volt Konrád szempontjából, s hamarosan elkezdődtek a magyar–bajor határon a kölcsönös betörések, dúlások, melyekről Wipo, Konrád életrajzírója és udvari káplánja is megállapítja, hogy a „bajorok hibájából” kezdődtek. Ezek után zajlott le Konrád kifejezetten hódító jellegű hadjárata. Biztos, hogy Konrád nagy és erős, feltehetőleg a magyarokénál erősebb sereggel indította meg hadjáratát, bár azt a krónikás véleményyt, hogy a Birodalom egész haderejét elhozta, túlzásnak kell tartanunk. Amennyiben — s ez valószínű — Szent István az ország egész haderejét fegyverbe hívta Konrád ellen, a támadó német sereg létszáma talán nem volt nagyobb, mint a magyaré, de mindenesetre több volt benne a korszerű nehézfégyverzetű lovas.

A 100 évvel később élt Cosmas Pragensis szerint Ulrik fia Bretiszláv cseh herceg is részt vett Konrád hadjáratában, ez azonban tévedés lehet. A krónikás feltehetőleg összekeveri Bretiszláv III. Henrik (1039—1056) 1042-es és 1051-es hadjáratában való részvételét Konrád 1030-as hadjáratával. Más források, mint Cosmas s azok, akik belőle merítettek, nem tudnak Bretiszláv részvételéről.

A magyar források közül csak a Nagyobb és a Hartvik féle István legenda említi Konrád támadását, a magyar krónikások nem. Ez magyarázható krónikáink csekély és szűkszavú voltával. De igen keveset írnak róla a német krónikások is. Mintha csak éppen az események rendje miatt írnának róla, s nem szívesen. Ez érthető, hiszen a hadjárat kudarcral végződött, s ennek következtében a Birodalom területe is megcsönkült. Szűkszavúságukhoz az is hozzájárulhatott, hogy a már idős Szent Istvánnak nagy volt a tekintélye, s egyes krónikások talán ezért is restellték császáruk hadjáratát. Hiszen Wipo is arról ír, hogy Istvánt *igazságtalanul* megsejtették. Lehetőséges, hogy Henrik trónörökös (a későbbi III. Henrik) környezetében nem helyeselték a Magyarország elleni háborút. A hadjárat 1030. június második felében indult. Június 21-én a császár az Alsó-Altaich-i kolostorban halt, s június utolsó, vagy július első napjaiban kelhetett át a magyar határon. A német sereg a Rábaig tudott előnyomulni, nehéz terepen, ahonnan a magyarok minden ehetőt és felhasználható eltávolítottak. Csatáról nem tudunk. A császár serege, úgy látszik, csata nélkül is annyira meggyengült, hogy vissza kellett vonulnia. István serege a visszavonulók után Ausztriába nyomult és elfoglalta Bécset, melynek neve most szerepel először a forrásokban. Az Annales Altahenses szerint a császár Magyarországról hadsereg

nélkül tért haza és ott semmit sem ért el. A krónika szövegét többnyire úgy értelmezik, hogy a magyarok Konrád seregét foglyul ejtették. H. Bresslau tagadja ezt, és úgy véli, csak Bécszet foglalták el. Ez esetben viszont nehezen érthető, miért írja a krónika, hogy Konrád „hadsereg nélkül” tért haza?

A békét csak a hadjárat után körülbelül egy évvel kötötték meg. A kibékülés nem ment tehát könnyen. A béketárgyalásokon maga Konrád nem is vett részt, talán restellte vereségét. A tárgyalások István és Henrik trónörökös, bajor herceg, illetőleg ennek bizalmasa, Eigilbert freisingi püspök között folytak, s ez utóbbi a Birodalom fejedelmeit is képviselte. A császár feltehetőleg tudott a tárgyalásokról és egyetértett velük.

A tárgyalások elhúzódtak, s ebből arra következtethetünk, hogy a győztes magyar sereg nagyobb területeket tartott megszállva, mint amit Magyarország végül megkapott. István végül megelégedett a Lajta és a Fischa közével s a Morvamezőnek egy részével, mely terület egy emberöltővel korábban még magyar uralom alatt állt. (Aba Sámuel [1041—1044] e területet 1043-ban visszaadta III. Henriknek.)

A Konrád elleni győzelem István legnagyobb katonai sikere volt, mely megnövelte országa súlyát, tekintélyét és döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar királyság független ország tudott maradni.⁹

II.

István királyról joggal mondhatjuk, hogy minden háborúját megnyerte. Vajon milyen fegyveres erővel sikerült ezt elérnie?

A honfoglaló magyar törzsszövetségről a régebbi magyar történetírás úgy gondolta, hogy teljes egészében „hadakozó nép”, minden szabad állapotú tagja harcos, s a társadalom nem rétegezett — mindenki egyenlő jogoknak örvend. A mai magyar történetírás véleménye ezzel ellentétben az, hogy honfoglaló őseink társadalmá erősen tagolt, jelentős vagyoni és hatalmi különbségek jellemzik, nem mindenki és főként *nem mindenki egyenlő mértékben* hadakozó. Hogy melyik réteg hadakozó és milyen mértékben, e téren már nem egységes a mai historikusok felfogása. Van, aki kizárólag a fejedelem, a törzs- és nemzetségfők fegyveres kíséretét tartja hadakozónak, más vélemény szerint rajtuk kívül a törzsek-nemzetségek összes szabadjai hadakozók — ha erre szükség van, vagy ha ezt érdemesnek tartják.

Kik és milyen formában hadakozók a magyar törzsszövetségben?

Hadakozók a törzsszövetség, a törzsek és nemzetségek vezetői és fegyveres kíséretük. Kétségtelen, hogy a fegyveres erők elitje ezekből és a nemzetségek jómódú tagjaiból állt, valamint a csatlakozott népek hasonló elemeiből. Egyes jelek szerint a csatlakozott népek (kabarok) körében nagyobb a hadakozók aránya, mint a hét magyar törzsbén. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a nagy többséget kitevő szegényebb nemzetségtagok egyáltalán ne vettek volna részt a hadakozásban, annál kevésbé, mert úgy tűnik: a kíséreték a fegyveres szabadok közül nyerték utánpótlásukat.

Valószínű, hogy az eurázsiai steppe lovas népeinél — így a magyaroknál is — kétféle fegyveres erő létezett: egy állandóan készen álló, mely döntő mértékben a fegy-

⁹ A II. Konrád elleni háborúról: SRH II. 389—390. o. — *Gombos*: 92., 266. o. — A háború legrészletesebb feldolgozása: *Gombos F. Albin*: Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban. Sz I Eml. II. k. 107—132. o. — Német részről még mindig a legalaposabb: *Harry Bresslau*: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Konrad II. I. k. 1024—1031. Leipzig, 1879. 294—301. o. — Azonkívül: *Pauler Gy.*: i. m. 70—72. o. — *Hóman B.*: i. m. 267—275. o. — *Bónis Gy.*: i. m. 54—56. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 310—313. o. — *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 57—58. o.

veres kísérletekből állt és egy jóval nagyobb, melyet csak nagy szükség esetén állítottak ki.¹⁰

A Kárpát-medencében talált szláv népek harcos elemeinek egy része is a magyar hadakozók számát növelhette, de nem valószínű, hogy szerepük döntő lett volna.¹¹

Milyen volt a honfoglaló magyar vitéz fegyverzete és felszerelése? Olyan, mint a steppei lovas népeké általában a steppei fegyverzet virágkorát jelentő VI—X. században. A honfoglaló magyar harcos védő fegyverzetét nem ismerjük, mert a honfoglalás kori temetőkből eddig semmilyen fémsisak, sodronying, fémpikkelyes bőrpáncélmaradvány nem került elő. Lehetséges, hogy voltak ilyenek, csak nem temették el őket gazdájukkal, de valószínűbb, hogy a honfoglaló harcosok fémrészek nélküli, csak szerves anyagokból készült páncélt és sisakot viseltek, s ezek a sírokból megsemmisültek. Pajzsmaradványt sem ismerünk, eszerint pajzsuknak nem volt fémrésze. A fegyverleletek nem utalnak a könnyű lovasságon belül elkülöníthető fegyvernemekre, még kevésbé nehéz lovasságra. Fő fegyverük a reflexív, melynek merev végeit íjcsontok fogták közre. Az ilyen íjjal — a mai kísérletek szerint — 45 fokos szögben 150—200 méterre, közvetlen célra irányított lapos lövéssel 60—70 méterre lehetett lőni, messzebbre és sűrűbben, mint a nyugat-európai íjjal. Az íjat és a nyilakat külön tegezekben viselték. Az íj az íjtartóban felajzatlan állapotban foglalt helyet; a nyíltartóban 15—20 nyílvesző fért el.

Távolsági és közelharcban egyaránt használtak lándzsát. A sírokból csak döfő (és nem hajító) lándzsahegyek kerültek elő. A 20—40 cm-es vashegyhez közel 2 m hosszú fanyél tartozott. Lóhátról döftek vele, de nem hónuk alá szorítva, hanem szabadon vezetve a döfést.

A közelharc fő fegyvere az egyélű, enyhén hajlított, 60—75 cm hosszú pengéjű szablya. Fokának hegyétől mért egyharmada ki volt köszörülve (fokél, elman). Szűrni is lehetett vele. A szablyát a lovas csuklóból irányította. Nem súlyával (csak kb. 0,5 kg-nyi volt), hanem inkább pontos irányításával hasított. Az ívelt vonalú, felülről lefelé vezetett lendítésnél a szablya éle, felfelé emelésénél fokéle veszélyeztette az ellenfelet, vagy annak lovát. Valószínű, hogy nem minden harcosnak volt szablyája. A kevésbé előkelő harcosok inkább baltát használtak. Ezt is egy kézzel kezelték. A megtalált baltafejek súlya nem nagyobb 0,35 kg-nál, fanyele nem lehetett hosszabb 80 cm-nél. A honfoglalás kori sírokból buzogány egyáltalán nem került elő. Nincs nyoma, hogy a honfoglalók kb. 1,40 méter marmagasságú lovaikat fém, vagy nemezevérttel védték volna. Patkót és sarkantyút nem használtak, kengyelt azonban igen.¹²

Az itt leírt magyar könnyűlovas fegyverzet az elbeszélő források tanúsága szerint meglehetősen szívósnak bizonyult. (A kereszténység elterjedése után a fegyvereket már nem temették el gazdájuk sírjába.) A magyar seregek könnyű lovassága nagyjából ilyen fegyverzetű volt a XI. század elejéig.

10 Maszúdi X. századi arab utazó szerint a türköknél kétféle hadsereg létezett. Leírása szerint W.l.n.d.r város görög lakói rátörttek az egymással hadakozó türkök szállásaira. A türkök egymással gyorsan kiegészve W.l.n.d.r ellen vonultak. „Mintegy 60 000 lovassal érkeztek oda. Ezt a sereget nagyobb toborzás és csapatösszevonás nélkül állították ki, egyébként 100 000 lett volna a számuk.” (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. [Szerk. Györfly György] 2. kiadás, Budapest, 1975. 101. o.)

11 A honfoglaló magyar társadalom hadakozó elemiről: Györfly György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 27—37., 92., 103—107., 120—124. o. — *Uő.*: i. m. (1977) 25—39. o. — *Uő.*: (in:) Magyarország története, I. k. Budapest, 1984. 577—634. o. — *Bartha Antal*: A IX—X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968. — *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 18—20., 30. o. — *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1972. — *Mesterházy Károly*: Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980. 130—131. o. — *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. i. m. 393—434. o. — *Uő.*: i. m. (1986) 178—182. o. — *Uő.*: Magyar kalandozások, kalandozó magyarok. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. k. (Szerk. Makk Ferenc) Budapest, 1981. 37—53. o. — *Bartha Antal*: A magyar honalapítás. Budapest, 1987. 102—113. o.

12 A steppei lovasnépek fegyverzetéről általában: *U. Kóhalmi Katalin*: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, 1972. Ebben a magyarokról: 97—123., 182—193. o. — *Kovács László*: A magyar honfoglalás kori fegyvertörténeti kutatások állásáról. HK 22. (1975). 515—529. o. — *Uő.*: In: *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 216—244. o.

A haderő szerkezetében és harci felszerelésében fontos változást figyelhetünk meg Géza fejedelem korában, aki a kalandozó hadjáratok során meggyengült fejedelmi hatalom megerősítésére, a törzsi-nemzeti erők letörésére törekedett. Ezt — számunkra ismeretlen lefolyású — véres harcokban tudta megvalósítani. Uralkodása végén a fejedelmi hatalom legyőzte a törzsek-nemzetségek önállóságra törekvő erőit, kivéve azokat, melyekkel később Szent Istvánnak kellett leszámolnia. Honnét vette Géza fejedelem a számára szükséges fegyveres erőt?

A fejedelmi haderő négyféle eredetű lehetett: 1. a fejedelmi törzs fegyveresei, s a fejedelemnek, illetőleg örökösének vezetése alatt álló segédnépek harcosai; 2. más magyar törzsek fegyveresei; 3. a honfoglalás idején a Kárpát-medencében talált szlávok, avarok, esetleg frankok fegyveresei; 4. jövevény harcosok: német és itáliai feudális urak és kíséretük, varég-orosz testőrök. Nagyon valószínű, hogy a fejedelem mind a négyféle eredetű harcos elemet felhasználta, hogy melyiket milyen arányban, nehéz volna eldönteni.

Nem tudjuk elfogadni azt az álláspontot, hogy Géza a magyar törzsek-nemzetségek harcosai bizonyos részének támogatása nélkül, kizárólag idegenekre támaszkodva tudta volna uralmát biztosítani, bár kétségtelen, hogy a korszerűbb, hatékonyabb harcéljárás a jövevény harcosok képviselték.

A kérdés megoldásához közelebb vittek bennünket régészeink újabb eredményei, a kétélű egyenes kardos sírleletek feltárása. E kardleletek olyan sírokból kerültek elő, melyekben más tárgyak alig voltak, lándzsák egyáltalán nem, balták is csak ritkán. Fém védőfegyverzetnek nincs nyoma e síroknak. Ettől eltekintve e lovasok a X—XI. századi lengyel és orosz lovasokhoz hasonlítottak a legjobban. A leletek egyszerűek, így valószínű, hogy e lovasok szabad, de nem előkelő származásúak, ellentétben a törzsi arisztokrácia gazdag szablys-íjas harcosaival. E kardos lovaság nem azonos a testőrséggel, mert az idegen harcosokból áll, s kis létszámú, ezek pedig magyarok, s még pogány rítus szerint temetkeznek. Ez az új katonaság nyugatias jellegű, de könnyebb fegyverzetű, mint példaképei, a bevándorló sváb és bajor lovagok, kiknek tanácsadó szerepe minden bizonnyal hozzájárult ez új típusú katonaság kialakulásához.

Ettől megkülönböztetendő a nehéz fegyverzetű elit, mely a fejedelem előkelőiből, a varég-orosz származású testőrségből, s az idegen lovagokból állt. Már ekkor kialakul a magyar fegyveres erők hármasság tagozódása, mely — ha változó arányban és tartalommal is — fennmaradt egészen a XIV. század végéig: 1. nehéz, páncélos lovasság, 2. könnyű íjász lovasság, 3. átmeneti típusú lovasság.¹³

Milyen elemekből állt most már István király fegyveres ereje?

E tekintetben a korszak két kiváló kutatójának, Györffy Györgynek és Kristó Gyulának nézetei meglehetősen eltérnek egymástól.

Györffy megállapítja, hogy Szent István seregének összetételéről közvetlen adatokkal nem rendelkezünk. Azokon az előzményeken épült, melyeket egyrészt a kalandozások korának fejedelmi és vezéri lovassága, másrészt a Géza által kifejlesztett nehéz fegyverzetű sereg képviselt.

¹³ Az új, kardos lovasságról: *Kornél Bakay*: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisation der fürstlichen Heeres. Acta Arch. Hung. 1967. 105—173. o. — *Uő.*: Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez. T Sz 1969/1—2 121. o. — *Uő.*: A magyar államalapítás. Budapest, 1978. 35—38. o. — Rendkívül tanulságosan fejtegeti a szablya és a kétélű kard közötti különbséget. A szablya Ázsiában és Kelet-Európában évszázadokig a legfontosabb és legelterjedtebb fegyver. A honfoglalás kori magyar szablyák a fejlődés csúcsán állnak, de háttérbe kellett szorulniuk a kétélű kardokkal szemben, mert a kétélű kard *modernebb fegyver* volt. A szablya átlagban 80 cm hosszú pengéjű és 0,50 kg súlyú, a X—XI. századi kétélű kard átlagban 90 cm hosszú pengéjű és 1 kg súlyú. A szablyánál a vágás iránya a lényeges, nem az ereje. Elsősorban a kéz és nem a kar vezeti. Kezeléséhez sok gyakorlat és nagy biztonság kell, mert a 90 fokos beesési szögtől való legkisebb eltérés is hatástalanná teszi a vágást. Nehéz fegyverzetű ellenféllel szemben nem sokat ér. A karddal viszont a harcos merev csuklóval, vállból vág. A kard alkalmasabb a szúrásra, mint a szablya, de azért ritkán szúrnak vele. A kard hatékony kezeléséhez kevesebb gyakorlat szükséges, jobban érvényesül viszont a harcos fizikai ereje. A kétélű kard használatát a nyeregben történő felállást segítő trapéz formájú kengyel könnyíti meg.

Ez 997 és 1030 között három vonatkozásban fejlődött tovább.

Első és legfontosabb a várszervezet kiépítése volt megyénként az ispán, illetőleg a hadnagy által vezetett várjobbágyszázadokkal. E megyei sereghez járultak a jobbára a határmezőkben elhelyezett segédnépek (székelyek, kálizok, besenyők stb.), kik a határispánok vezetése alatt békében figyelő és határvédő őrszolgálatot láttak el, a háborúban elő- és utóvédként szerepeltek. Az utánpótlásról és szállításról a félszabad lovas szolgák, illetőleg szekeresek gondoskodtak.

A második részt, a királyi hadsereg nehéz fegyverzetű páncélos törzsét, a Taksony-kori skandináv „kölpény”, a Géza-kori sváb, az István-kori bajor lovasok után 1030-ra varég-orosz fegyveresekkel egészítették ki. Ez utóbbiak szerepét Győrffy igen fontosnak tartja: e varég-orosz testőrség feje volt Imre herceg, mint „dux Ruizorum” címe is bizonyítja. A királyi seregben a páncélos had adhatta a számban kisebb, de harcászatilag legerősebb törzset és a testőrséget. Ezek fegyverze a király tulajdonát képezte s fegyverraktárakban, a seregvezérek őrizetére volt bízva.

A harmadik elem a saját fegyverzetű szabadoké, kik saját birtokukon, vagy udvari földön éltek, s azoké, kik a püspökök, apátok és főurak kíséretét alkották. Ezek közül a pécsváradi apátságnak tudjuk hogy 200, a somogyvárinak pedig 100 vitéze volt. A főurak kísérete néhány tizednyi lehetett, valószínűleg könnyű fegyverzetű harcosokból. A nyugat-európai hadszervezet csekély hatást gyakorolt a magyarra, a bizánci valamivel nagyobb.

A magyarok — mint az 1074-es mogyoródi csatáról szóló leírás mutatja — megőrizték a keletről magukkal hozott, jól bevált hetes hadrendet, mely az erős derékhad mellett három jobb és három balszárnnyra tagozódott. A segédnépek e hetes hadrenden kívül szolgáltattak elő-, vagy utóvédet. Az egész sereg tízes-százás egységekre tagolódott. A külföldről jött fegyvereseket István beépítette a magyar seregbe.¹⁴

Kristó véleménye szerint István király seregének legértékesebb részét a német lovagok alkották, akik már Géza idején, valószínűleg István felesége, Gizella kíséretében jöttek az országba. Ezek fegyveres kísérettel érkeztek. E külföldi lovagok alkották a királyi sereg páncélos lovasságát, s kiemelkedő képviselőik lettek István hadának vezetői. Ők alkották a testőrséget is.

Az állandó katonaságot a várszervezet biztosította. A várnép alávetett, nem szabad állapotú népelem, melynek fő feladata a katonáskodás. Egyúttal az ő feladatuk az ispán és kísérete kiszolgálása. Voltak közöttük, akik egyáltalán nem hadakoztak. A várnép könnyű fegyverzetben harcolt.

A törvényekben szereplő milesek személyükben szabadok, többségük az ispán alkalmazottja. Szabad jogállapotúak, de függő helyzetűek. A hospes is katonai szolgálatot teljesítő szabad. A miles általában ura kíséretét alkotta, de voltak önálló, úrhoz nem állt milesek is. István csak *törekedett* arra, hogy minden úrnak legyen meg a maga milese. A milesek döntő többsége még független, önálló ember lehetett, csak a király hatalma alatt állottak, hadi szolgálatukra csak ő tarthatott igényt. Más nagyuraknak is voltak mileseik. E szabadok ugyancsak könnyű fegyverzetűek, s ők őrizték meg a legtöbbet a X. századi magyar taktikából és hadviselésből.

Az István kori hadakozók tehát három csoportra tagolhatók:

1. Az elit haderőt képviselő német lovagok és kíséretük. 2. a miles néven szereplő fegyveres szabadok, 3. azok a szabadságukat veszített, vagy vesztő elemek, kik a kialakuló várszervezet keretében, mint várnép, katonáskodó és termelő feladatok ellátására voltak kényszerítve.¹⁵ A varég-orosz népelem szerepét Kristó nem tartja jelentősnek, és tagadja, hogy a királyi testőrség főként oroszokból állt volna. Imre herceg „dux Ruizorum” elnevezését úgy magyarázza, hogy a XI. század első tizedei-

¹⁴ Győrffy Gy.: i. m. (1977) 313—314. o.

¹⁵ Kristó Gy.: i. m. (1986) 183—189. o.

ben hazánkban élő oroszok kívül maradtak a megyeszervezetben, s mint egy tömbben élő etnikumnak egy ideig külön vezetőjük volt: Imre herceg.¹⁶

Nézetünk szerint nem kétséges, hogy Szent István testőrsége és hadseregének nehéz fegyverzetű elitje idegenekből állt, elsősorban német lovagokból és kíséretükből. Valószínű, hogy a testőrségben varég-oroszok is szerepeltek, de, hogy milyen mértékben, az a forrásokból nem derül ki. Az idegenből jött harcosokat hospeseknek is nevezik.

Az országban élő többi hadakozó összefoglaló neve a Györffy által „jobbágy”-nak nevezett „miles”. A milesek nagy része a vármegyeszervezet kötelékében él, de vannak mileseik az egyháznagyoknak, világi főuraknak is és vannak önálló gazdasággal bíró, csak a királytól függő milesek is. A haderő külön részét alkotják a határvédelem kötelességére tartozó harcosok. István korában a milesek legnagyobb része a vármegyei milesek, kik a királyi vármegye igazi hadakozó népeleme. A vármegyékben élő várnépeknek csak egy része hadakozó, a többiek feladata a termelő munka.

Milyen volt a Szent István kori harcosok fegyverzete? A nehéz fegyverzetű elit nagy része németekből állt, fegyverzete tehát a kor német lovagjaié: szalagos sodronypáncél, amelynek kovácsoltvas gyűrűcskéit szíjakra varrták sorba, s a váltakozóan jobbra-balra fordított gyűrűsoros szíjakból erősítették össze, vagy sűrű sorokban bőrruhára varrt gyűrűkből, esetleg pikkelyszerű lemezekből is állhatott. E páncélok Szent István korában „rövid, vagy hosszú ujjú, nyakkivágásos, térdig érő nadrággal egybeszabott kezeslábas mintájára készültek.” A lovas fejét kúp alakú, orrvédős sisak, testét mandula alakú nagy pajzs védte. Támadó fegyvere az embermagasságnál alig hosszabb nyelű „szárnyas” döfőlándzsa, melyet e korban nem hón alá szorítva használnak, hanem szabadon vezetve döfnek vele, s így hatása és fontossága még nem akkora, mint később, mikor a lovas legfőbb fegyverévé válik. Annál nagyobb a kétélű, egyenes kard fontossága. A kardot a lovas az övéen baloldalt viselte, s fél kézzel kezelte. Kinyújtott lábbal ült a nyeregben, „s a kengyelre támaszkodva, karját vállból lendítve, teljes erejével vágott.”

A többi fegyverek „átmeneti”, vagy könnyű fegyverzetűek voltak. Fegyverzetük a X. századhoz képest annyiban változott, hogy a könnyű lovas is rákényszerült bizonyos védőfegyverzet használatára, mely feltehetőleg bőrből készült; vezetőik fémpáncélt is használtak. A visszacsapó (reflex)íj nemcsak a könnyű és „átmeneti” lovasság fontos fegyvere maradt, de használta azt a magyar nehéz lovas is.¹⁷

16 *Kristó Gy.*: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. 191—207. o.

17 *Kovács L.*: in: *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 255—273. o. A „régii” és újabb lándzsatartról: *D. J. A. Ross*: L'originalité de „Turoidus”: le maniement de la lance. *Cahiers de civilisation médiévale* 6. (1963) 35—43. o. — *Victoria Cirlo*: Techniques guerrières en Catalogue féodal: le maniement de la lance. *Cahiers de civilisation médiévale* 28(1985) 35—43. o. — *Veszprémy László*: A magyarországi lovasságra vonatkozó néhány adat értelmezéséről. (Filológia és hadtörténet). HK 1987. 747—750. o. — A kétélű, egyenes kardot e korban még mindig egy kézzel használják. Markolatának hossza még nem nagyobb 15 cm-nél. A XII. század közepén kezd azután a kard differenciálódni. A 15 cm-nél nem hosszabb markolatú az egykezes, a 15—18 cm-es markolatú a másfélkezes, a 18 cm-nél hosszabb markolatú a kétkezes kard. (*Alexander Ruttkay*: Waffen und Reiterrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. *Slovenská Archeologia* XXIV—2. 1979. 256. o.)

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Arch. Hung.	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Hung.	Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Szeged	Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae.
Gombos	<i>Gombos, Albinus Franciscus</i> : Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I—IV. Budapest 1937—1938., 1943.
HK	Hadtörténelmi Közlemények
MNT	A magyar nemzet története. (Szerk.: <i>Szilágyi Sándor</i>) I—X. Budapest 1895—1898.
<i>Pauler Gy. MNT Árp.</i>	<i>Pauler Gyula</i> : A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I—II. Budapest, 1899 ²
PR	A pannonhalmi Szent-Benedek rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek rend. (Szerk.: <i>Erdélyi László, Sörös Pongrác</i>) I—XII/B. k. Budapest, 1902—1916.
SRH	Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I—II. (Ed.: <i>Szentpétery Imre</i>) Budapest 1937—1938.
SZ	Századok
Sz I Eml.	Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. (Szerk.: <i>Serédi Jusztinián.</i>) I—III. k. Budapest 1938.
Szentpétery Eml.	Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938.
TSz	Történelmi Szemle

Андраш Бороши

ИШТВАН I СВЯТОЙ — ЗАЩИТНИК ОТЕЧЕСТВА

Резюме

Самая главная задача вооруженных сил короля Иштвана I Святого — объединение страны, заполучение монополии власти явилась насильственным кровавым трудом, который был начат его отцом князем Гезой, но завершить который должен был он. Три главных события этих междоусобий были военные походы против Дьюлы, Колпана и Айтона. Колпань был самым старшим членом княжеского рода по мужской линии, он владел южной частью Задунавья, двое других правили восточной частью страны, в Трансильвании и вдоль русла реки Марош. Поскольку эти распри сильно изматывали вооруженные силы страны, Иштван I Святой участвовал во внешних войнах только постольку, поскольку это было совершенно необходимо. Он воевал с болгарями, союзничая с византийцами, а в войне с поляками выступил на стороне немцев, у него была кратковременная война с печенегами, рвавшимися в Трансильванию, и с Конрадом II, вступившим на германский престол после смерти своего друга и шурина короля Генриха II. Эта последняя война была самой трудной и решающей из всех внешних войн, она обеспечила независимость венгерского государства и обосновала его военный вес.

Иштван I Святой, вышедший победителем из всех своих войн, имел сильное войско. Значительная часть его сражалась по традиционному степному методу ведения боевых действий, не слишком многочисленная элита войска в основном состояла из тяжелой немецкой кавалерии. Часть войска неопределенной величины можно было характеризовать как кавалерию «переходного» типа, она располагала более сильным вооружением ближнего боя, чем обычная степная кавалерия, её вооружение не было таким полным и тяжелым, как у немецких респесов-дружинников. Элита королевских вооруженных сил состояла из королевских тело-

хранителей, (в состав которых входили также варяжские и русские воины) и главным образом из тяжелой кавалерии немецких госпесов. Большая часть их входила в королевскую комитатскую организацию, но были милесы и у иерархов и у магнатов-мирян, и были также милесы, владевшие самостоятельным хозяйством и зависевшие только от кроля. Отдельную часть войска составляла пограничная охрана. Большинство милесов было комитатскими милесами. Кроме того часть обитателей крепостей и замков находилась также под ружьем.

András Borosy

STEFAN DER HEILIGE DER LANDESVERTEIDIGER

Resümee

Die Streitkräfte Königs Stefan des Heiligen hatten die Hauptaufgabe, die gewaltige und blutige Arbeit der Einigung des Landes und der Erlangung des Machtmonopols zu vollziehen, mit welcher Arbeit schon vom Vater, dem Fürsten Geisa, begonnen worden war, und die von Stefan beendet werden sollte. Die drei wichtigsten Ereignisse dieser inneren Kämpfe waren die Feldzüge gegen Koppány, Gyula und Ajtony. Koppány war das älteste männliche Mitglied des Fürstenstammes und Herr des Südteiles von Transdanubien, die beiden anderen herrschten im Ostteil des Landes, in Transsylvanien und an der Marosch. Da diese Kämpfe die Waffengewalt des Landes stark in Anspruch nahmen, beteiligte sich Stefan der Heilige nur an so vielen Außenkriegen, die unbedingt nötig waren. Er kämpfte gegen die Bulgaren im Bunde mit Byzanz und gegen die Polen auf der Seite der Deutschen, führte einen kurzen Krieg gegen die Petschenegen, die nach Transsylvanien eingebrochen waren, sowie gegen Konrad II., der nach dem Tod von Heinrich II., dem Freund und Schwager, den deutschen Thron bestieg. Von den Außenkriegen war der letzterwähnte am schwersten und am wichtigsten, denn dieser sicherte entscheidend die Unabhängigkeit des ungarischen Staates und schuf die Grundlagen für sein militärisches Gewicht.

Stefan der Heilige, der alle seiner Kriege gewann, verfügte über eine starke Armee. Ihr bedeutender Teil kämpfte in der traditionellen Steppenkampfweise und ihre Elite, die von nicht besonders großer Zahl war, bestand zum Großteil aus deutschen schweren Reitern. Ein Teil der Armee, dessen Zahl nicht näher zu bestimmen ist, kann als „Übergansreiterei bezeichnet werden, denn er verfügte über stärkere Nahkampfwaffen als die traditionelle Steppenreiterei, seine Rüstung war jedoch nicht so vollständig und nicht so schwer wie die der deutschen Mitstreiter. Die Elite der Streitmacht des Königs setzte sich aus der königlichen Leibgarde (die zu einem bestimmten Teil aus Varägern-Russen bestand) und vor allem aus der schweren Reiterei deutscher Hospes zusammen. Die anderen Krieger hießen Miles. Ein großer Teil von ihnen lebte im Verband der königlichen Komitatsorganisation, aber auch die Prälaten und weltlichen Großen hatten Miles, und es gab auch solche Miles, die ein selbständiges Gut hatten und nur vom König abhängig waren. Ein besonderer Teil der Streitkräfte war die Grenzwache. Die Mehrheit des Miles waren Komitatsmiles. Außer aus ihnen ging das Kriegsvolk auch aus dem Burggesinde der Komitate hervor.